

ВПЛИВ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ НА ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ШОКІВ У СУСПІЛЬСТВІ

Проаналізовано проблеми диференціації доходів населення при визначенні соціальних ризиків та можливості їх трансформації в соціальні шоки в умовах сучасного суспільного розвитку.

Проанализированы проблемы дифференциации доходов населения при определении социальных рисков и возможности их трансформации в социальные шоки в условиях современного общественного развития.

Analyzed the problem of differentiation of income in determining the social risks and opportunities of their transformation into social shocks in the modern social development.

Постановка проблеми. Зростання економіки та процеси, що відбулися в Україні, супроводжуються безпрецедентним зростанням нерівності в розподілі результатів економічної діяльності.

З початком перебудовчих процесів в Україні, як і в інших постсоціалістичних країнах, виникає нова соціальна структура, відбуваються процеси нового соціального розшарування, одним з найбільш ранніх та очевидних проявів якого стало розшарування за рівнем доходів. Відбувається стрімка ескалація процесу поляризації доходів у суспільстві. Загострення соціальних ризиків у суспільстві, пов'язаних із можливою реалізацією загроз безробіття, поглибленням диференціації доходів населення, зниженням якості людського потенціалу країни обумовлене впливом світової фінансово-економічної кризи, погіршенням зовнішньоекономічної кон'юнктури, з одного боку, та значною вразливістю національної економіки до дії зовнішніх шоків — з іншого. Саме відсутність дієвої структурної перебудови економіки, збереження індустріального вектора розвитку вітчизняної промисловості, низька інноваційна активність підприємств, орієнтація на «модель споживання» на протизагу «моделі розвитку», звуження місткості внутрішнього ринку, послаблення впливу споживчого попиту на динаміку промислового виробництва, зорієнтованість на отримання конкурентних переваг ресурсного типу призвели до стрімкого погіршення перспектив розвитку економіки, та, відповідно, зниження рівня життєвих стандартів населення.

У свою чергу трансформація соціальних ризиків у загрози (соціальні шоки) може відбутися за умов набуття окремими несприятливими чинниками (наприклад, поглиблення диференціації доходів населення) форми реальної небезпеки. Тому, необхідно розробляти та впроваджувати механізми попередження та усунення небажаних негативних явищ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі дослідженню проблеми диференціації доходів населення приділяється значна увага. Відомі вітчизняні науковці А. Колот, Е. Лібанова, Л. Лісогор, В. Мандибура, Л. Черенько, В. Новіков досліджують цю проблему. Однак, невіршеними складовими проблеми є недостатність дослідження взаємозв'язку диференціації доходів населення та соціальних шоків у суспільстві.

Метою статті є аналіз диференціації доходів населення при визначенні соціальних ризиків та можливості їх трансформації в соціальні шоки в умовах сучасного суспільного розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. У системі суспільно-економічних відносин в Україні за останні десятиріччя відбулися глибинні трансформаційні зміни всієї системи розподільчих відносин і формування доходів населення. Посилення кризових явищ за умов відкритості економічного середовища розвиток економіки України як невід'ємної складової цього середовища характеризується наростанням негативних тенденцій. Одна з основних

тенденцій у зміні рівня життя громадян за роки незалежності — зростання їх диференціації. Особливість ситуації в Україні полягає в тому, що, за невисокою ВВП та невисокими доходами на душу населення, відбувається небувало висока поляризація доходів.

Диференціація доходів населення — це різниця в доступі до власності та влади різних класів, соціальних груп та верств населення в межах певної економічної системи, що відображається в рівні їх доходів. Головна причина такої різниці в сучасному суспільстві — економічна система, заснована на приватній, колективній та державній власності, що сприяє відчуженню більшості населення від отриманих доходів, можливості управління виробництвом та управління розподілом результатів виробничої діяльності.

Рівність можна визначити як надавання всім членам суспільства рівних можливостей. У зв'язку з тим думки відносно вибору соціальної політики, яка спрямована на зростання рівності, розходяться. Деякі вчені трактують нерівність більш вузько — як майнову нерівність, тому вважають її негативним явищем та підтримують дії держави в напрямку зниження нерівності [1]. Результатом такої державної політики є прогресивне оподаткування, високі податки на спадщину, а також широке різноманіття соціальних програм, призначених для бідних верств населення. Інші ж вважають вплив держави негативним, тому що держава відбирає частку прибутку в більш винахідливих членів суспільства та таким чином уриває проявлення ініціативи. Ця політика може призвести до сповільнення економічного зростання, в наслідок чого програють усі. Але єдиним залишається те, що бідність асоціюється з низьким рівнем економічного розвитку, та її ліквідація є кроком до економічного зростання.

Деякою мірою диференціація має об'єктивні причини, якими є різні фізичні та розумові здібності членів суспільства, рівень освіти та професійної підготовки, нерівність володіння власністю, здатність до ризику, монополізм на ринку товарів та послуг, кількість членів родини та її віковий склад. Але основною причиною диференціації є відсутність справедливої соціальної політики держави, неспроможність профспілок захищати інтереси як працівників, так і соціально не захищених верств населення. Поляризація доходів населення призводить до соціально-економічних протиріч, що можуть закінчитися соціальним вибухом. З іншого боку, така диференціація доходів підриває стимули до праці, знижує її ефективність, відповідно знижується ефективність суспільного виробництва та знижуються темпи економічного розвитку країни [2, с. 211].

Сучасні тлумачення проблематики можна звести до наступних висновків:

- в наслідок емпіричного аналізу не вдалося виявити систематичного зв'язку між економічним зростанням та нерівністю в розподіленні прибутку;
- рівень початкової нерівності не є стійким пояснювальним фактором зростання;
- економічне зростання є необхідною, але не достатньою умовою скорочення бідності та нерівності [3].

Соціальні ризики у сфері доходів проявляються, насамперед, через втрату можливостей забезпечення належного рівня доходів, маргіналізації окремих соціальних груп; посилення загроз соціальної стабільності. Дискримінаційні обмеження у доступі до роботи та послаблення соціальної захищеності також стимулюють наростання соціальних ризиків, пов'язаних з виникненням соціальної нестабільності та соціальних конфліктів [4, с. 438].

Сучасна криза викликав бурхливу реакцію світової громадськості, аж до постановки питання про необхідність прийняття нової парадигми розвитку сучасного суспільства. У соціальній сфері завжди існувало багато проблем, вирішення яких, як правило, носило інерційний характер. В умовах сталого зростання економіки тиск у цьому напрямку було досить слабким. Можна думати, що криза змінить цю ситуацію і зажадає інноваційних підходів до соціальної сфери. Перші ознаки кризи — це зростання безробіття, що у фінансовому плані означає втрату доходів як громадянами, так і інститутами соціального захисту через зниження внесків та податкових доходів бюджету. При цьому доводиться істотно збільшувати видатки на соціальний захист, що пов'язано з додатковим попитом на допомогу з безробіття, житло та соціальну допомогу.

У результаті багато програм соціального забезпечення можуть зіткнутися з труднощами і в короткостроковому, і в середньостроковому плані. Разом з тим системи соціального захисту грають важливу роль в абсорбуванні соціальних та економічних шоків, заміщаючи втрачений дохід, знижуючи бідність і захищаючи соціально вразливі верстви населення, які криза

зачепила найбільше. Розглядаючи дану проблему в більш широкому контексті глобалізації та старіння населення, очевидно, що соціальне забезпечення стає все більш необхідним і повинно розглядатися як основний елемент державної політики, мета якої — підтримати економічне відновлення і зростання зайнятості, знижуючи одночасно негативні наслідки кризи.

Для цього потрібні скоординовані заходи по всьому спектру — в економіці, фінансах, соціальному розвитку. Тому роль держави повинна підсилитися. Тут важливо знайти правильний баланс між державною і приватною соціальною відповідальністю, з тим щоб краще управляти ризиками [5].

Аналізуючи сутність соціальних шоків, значна частка вчених-економістів відзначає типовість і подібність для них усіх ознак, характерних для шоків макроекономічних. Тобто, соціальні шоки можуть бути визначені як різкі екзогенні зміни, характерні для соціальної сфери. Однак специфіка їх дії визначається, передусім, особливостями функціонування людського чинника.

З позицій класифікації соціальних шоків за характером впливу на соціальні стратегії домогосподарств розрізняють коваріаційні та ідіосинкратичні шоки.

Коваріаційні шоки — шоки, які деструктивним чином впливають на соціальні стратегії більшості домогосподарств, що базуються на забезпеченні підтримки сімей. На поглиблення цих шоків впливають несприятливі погодні умови, стихійні лиха (повені, пожежі, засухи), які призводять до значних збитків, втрати врожаю, поширення епідемій та хвороб, скорочення попиту на аграрну продукцію.

Ідіосинкратичні шоки (індивідуальні специфічні шоки) — шоки, які впливають на окремі домогосподарства. Найбільшою загрозою для забезпечення нормальної життєдіяльності проживання є хвороба або смерть членів сім'ї, від'їзд голови домогосподарства внаслідок міграції, безробіття, втрата помешкання або відсутність земельних наділів [6].

Збереження значної диференціації заробітної плати як одного з найбільш вагомих соціальних шоків коваріаційного типу безпосередньо пов'язано із відсутністю кореляції між рівнем отримуваних трудових доходів та професійно-кваліфікаційним рівнем працівників.

Деформації в оплаті праці є безпосереднім чинником формування соціальних ризиків у сфері людського розвитку. Найбільшу проблему становить штучне заниження оплати праці, успадковане Україною від адміністративно-планової економічної системи з її низьким рівнем заробітної плати, високими обсягами суспільних видатків та жорстко регульованими цінами на товари та послуги. В умовах перехідної економіки прагнення витримати конкуренцію на світовому ринку за умов високої енерго- та матеріалоемності віддзеркалилось у збереженні низької вартості робочої сили. Однак нині вона дедалі більше перетворюється з чинника конкурентоспроможності на непереборний бар'єр економічного зростання та людського розвитку [7, с. 222–223].

В цілому, зайнятість членів домогосподарства не гарантує достатнього рівня статків домогосподарства. Зокрема, на сьогодні 79 % бідних становлять домогосподарства, в яких принаймні одна особа працює. Це може пояснити порівняно низьким рівнем оплати праці в Україні, що є наслідком низької продуктивності праці, яка, в свою чергу, часто спричинена використанням застарілого обладнання та ресурсноємних технологій на виробництві.

Саме низькі стандарти оплати праці дають можливість роботодавцям, підприємствам не здійснювати жодних заходів з модернізації технічної й технологічної бази, ігнорувати запровадження будь-яких інновацій, спрямованих на скорочення товарно-матеріальних та енергетичних витрат. У структурі операційних витрат з реалізованої продукції (робіт, послуг) частка витрат на оплату праці разом з відрахуваннями на соціальні заходи становить лише близько 9 %, тоді як частка вартості товарів та послуг, придбаних для перепродажу та реалізованих без додаткової обробки, сягає 53 %, матеріальних витрат — 27 %. Як наслідок, майже 60 % випуску йде на проміжне споживання [8].

Підвищення інших соціальних виплат, зокрема значне збільшення допомоги на народження дитини, також сприяло зростанню доходів населення. Однак, незважаючи на зусилля держави, перегляд соціальних стандартів не призвів до зниження нерівності, що свідчить про порівняно швидше зростання доходів багатших людей. Ситуація дещо змінилась у 2009 р., оскільки економічна криза призвела до зниження доходів від підприємництва, тоді як доходи бідніших верств населення продовжували зростати завдяки підвищенню пенсій та мінімальної заробітної плати. Однак, зважаючи на зниження попиту на працю, істотних змін у показниках нерівності під час кризи не відбулось (табл. 1).

Таблиця 1

Показники нерівності, оцінені за загальними доходами, у 2007-2009 рр.

	2007 р.	2008 р.	2009 р.
Співвідношення доходів 10 % найбільш та найменш забезпеченого населення	5,2	5,4	5,3
Індекс Джині	0,252	0,259	0,257

Необхідно також звернути увагу на значну регіональну диференціацію заробітної плати (табл. 2), що свідчить про нерівномірність розподілу доходів від зайнятості між регіонами, обумовлену не тільки відмінностями акумульованого економічного потенціалу регіонів, але й різними можливостями бюджетоформуючих підприємств регіонів створювати робочі місця з гідними умовами найму та оплати праці.

Таблиця 2

Динаміка середньомісячної заробітної плати по регіонах (грн.)

	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Україна	1041	1351	1806	1906	2239
АР Крим	952	1220	1609	1707	1991
Вінницька	793	1028	1404	1511	1782
Волинська	793	1028	1404	1511	1782
Дніпропетровська	1139	1455	1876	1963	2369
Донецька	1202	1535	2015	2116	2549
Житомирська	793	1033	1404	1493	1785
Закарпатська	868	1091	1453	1562	1846
Запорізька	1091	1394	1812	1843	2187
Івано-Франківська	923	1180	1543	1627	1927
Київська	1058	1362	1852	1987	2295
Кіровоградська	819	1054	1428	1537	1815
Луганська	1022	1323	1769	1873	2271
Львівська	923	1183	1570	1667	1941
Миколаївська	955	1202	1621	1806	2122
Одеська	966	1226	1633	1787	2046
Полтавська	961	1243	1661	1733	2102
Рівненська	888	1133	1523	1614	1960
Сумська	857	1098	1472	1593	1866
Тернопільська	727	943	1313	1412	1659
Харківська	974	1251	1679	1804	2060
Херсонська	800	1017	1375	1482	1733
Хмельницька	792	1045	1429	1521	1786
Черкаська	846	1085	1459	1532	1835
Чернівецька	819	1051	1402	1523	1772
Чернігівська	790	1016	1370	1465	1711
м. Київ	1729	2300	3074	3161	3431
м. Севастополь	1005	1302	1726	1882	2167

Найнижчі показники заробітної плати традиційно спостерігаються у Тернопільській, Волинській, Чернігівській, Волинській, Житомирській областях. Найвищий рівень заробітної плати у м. Києві — 3431 грн.; вищі за середній по країні показники спостерігалися ще у чотирьох регіонах — Донецькій, Київській, Луганській та Дніпропетровській областях.

Загалом, слід зазначити, що вплив оплати праці як чинника соціальних ризиків є надзвичайно багатоплановим і різноспрямованим, він не обмежується тільки сферою праці, а охоплює практично всю систему ризиків людського розвитку. Низька оплата праці, а також її надмірна і необґрунтована диференціація поглиблює соціальну нерівність, призводить до маргіналізації

низькооплачуваних працівників та соціальної нестабільності. Мобільність у пошуках кращих заробітків зумовлює міграційні втрати населення, обезлюднення депресивних територій.

Класифікуючи шоки за часом дії, можна розрізняти статичні та динамічні соціальні шоки. Причому до причин виникнення динамічних шоків відносять, насамперед, існуючі різниці у рівні впливу профспілок в країнах на розвиток соціально-трудова відносин та різниці у тенденції змін взаємозв'язку «інфляція — безробіття», що обумовлює різні темпи зростання заробітної плати [9].

Утримання низьких стандартів оплати праці та слабкість зв'язку між заробітками та ефективністю праці де мотивуючим чином впливають на зростання економічної та трудової активності, та призводять до посилення міграційних процесів. Це також може посилити соціальні шоки динамічного типу, пов'язані з відпливом найбільш продуктивної частини населення, що погіршуватиме якість людського капіталу.

Аналіз тенденцій змін основних напрямів міждержавної міграції населення України в останні роки показує суттєві зміни пріоритетів у спрямуванні міграційних потоків. Збереження негативного значення сальдо міждержавної міграції свідчило про превалювання міграційних мотивів населення мотивації до зміни місця проживання. Насамперед, це було пов'язано з обмеженими можливостями працевлаштування на робочих місцях, що забезпечують отримання доходів, достатніх для нормального відтворення робочої сили. Однак в останні роки спостерігалися суттєві зміни у структурі міграційних потоків у напрямку переважання прибуття над вибуттям. Утім, незважаючи на досягнення додатного сальдо міграції останніми роками (+14,9 тис. осіб у 2008 р.), поступово відбувається заміщення представників продуктивних груп молодшого та середнього працездатного віку з достатньо високим освітнім рівнем іммігрантами переважно з низьким кваліфікаційним рівнем [4, с. 458].

Однак, враховуючи майже потрійне перевищення розміру середньомісячного заробітку одного трудового мігранта (за даними обстеження — 817 дол. США) розміру середньомісячної заробітної плати штатного працівника, зайнятого в економіці країни [10], зберігаються настанови заробітчани на продовження періоду трудової діяльності за кордоном. Це свідчить про можливість посилення соціальних шоків, пов'язаних погіршенням якості людського потенціалу країни внаслідок відпливу з країни представників високопродуктивних груп населення.

Також одним із значних соціальних шоків, пов'язаних з нерівномірністю доступу до роботи та отримання доходів залежно від гендерної ознаки, в Україні є гендерна дискримінація.

Незважаючи на закріплення принципів недискримінації на офіційному рівні, її ознаки в Україні присутні. За індексом гендерної нерівності Україна займає 44-е місце зі значенням 0,463, що є проміжним між 0 (повна рівність) та 1 (повна нерівність). Нерівність виявляється в тому, що жінки в середньому заробляють на 26,3 % менше, ніж чоловіки, та працюють на 4-6 годин більше, але ця праця — праця в домашньому господарстві — не враховується як продуктивна, а тому не оплачується й не враховується при обчисленні розміру пенсії.

Різке розшарування видів діяльності і секторів економіки за рівнем оплати праці є також однією з головних причин величезного розриву в розмірах доходів жінок і чоловіків. Праця жінок більш поширена у низькооплачуваних галузях соціальної сфери — серед працівників освіти та охорони здоров'я жінки становлять близько 80 %, тоді як у промисловості їх частка менше 40 %, що пов'язано як із законодавчим обмеженням використання праці жінок у шкідливих умовах (а вони найбільш поширені у високооплачуваних видах промислової діяльності), так і з існуючими стереотипами (виокремлення «жіночих» і «чоловічих» занять) та відмінностями в системі переваг жінок і чоловіків щодо вибору професії та місця роботи. Як наслідок, середня заробітна плата жінок становить 75,2 % відповідного показника чоловіків.

На жаль, офіційні статистичні відомості, які дали б можливість з'ясувати, наскільки рівною є винагорода жінок і чоловіків за виконання однакової роботи в однакових умовах, відсутні. Однак аналіз структурних відмінностей у розподілі зайнятих жінок і чоловіків за професійними групами та видами економічної діяльності дає підстави для висновку, що більш низькі показники заробітної плати жінок значною мірою зумовлені відсутністю нормальних пропорцій в оплаті праці залежно від складності та соціальної значущості виконуваної роботи [11, с. 196].

Жінки заробляють менше через те, що більшість із них (понад 60 %) працює у традиційно «жіночих» низькооплачуваних сферах — догляд, громадське харчування, прибирання, канцелярія та касири. Україна займає 105 місце в світі з представництва жінок у політиці серед 134 країн, при тому, що загальний рейтинг України в індексі гендерної рівності 63. Частка жінок у Верховній Раді становить 8,2 %, тоді як в новообраному Європейському парламенті їх 35 %. В Україні жінки

контролюють тільки 5-10 % економічних ресурсів, 38 % жінок — серед приватних підприємців, жінки керують 26 % малих підприємств, 15 — середніх, та 12 % — великих [12, с. 37].

Основною проблемою при цьому є відносна оцінка часу чоловіків і жінок. Часові витрати жінок здебільшого недооцінюються порівняно з витратами чоловіків, хоча жінки витрачають невиправдано високу частку свого часу на домашню працю. Це сприяє послабленню стимулу у жінок до інвестування в отримання нових трудових навичок та накопичення людського капіталу шляхом здобуття освіти та вибору стратегій поведінки, що формують здоровий спосіб життя. Недостатній обсяг людського капіталу і низький рівень віддачі від його використання обмежують потенційні можливості жінок щодо самореалізації та розвитку власних дітей. Крім того, залежність жінки від заробітків чоловіка зумовлює її економічну вразливість у сімейному житті. Це не лише суперечить принципу соціальної справедливості, а й призводить до ланцюгової реакції щодо порушення економічної рівноваги, знижуючи економічну ефективність та загрожуючи стабільності економічного розвитку [11, с. 297].

Таким чином, в контексті соціально-економічної ефективності гендерна нерівність не лише погіршує перспективи економічного розвитку, а й послаблює систему управління державою, сприяє зростанню розшарування населення в суспільстві, а отже, посиленню соціальних ризиків, знижує ефективність стратегій розвитку та боротьби з бідністю. При цьому гендерна нерівність впливає не лише на ефективність подолання бідності, що є наслідком дефіциту доходу, а й на інші показники бідності, зокрема, обсяг потенційних можливостей, рівень безпеки та повноважень.

Висновки. За умов поглиблення соціальної диференціації та ослаблення ефективності діяльності інституцій соціального партнерства є можливість виникнення соціальних шоків, які посилюють соціальну напругу, призводять до кризових явищ у суспільстві. Це обумовлює необхідність розробки соціально-економічного механізму мінімізації соціальних шоків у суспільстві, який полягатиме у здійсненні коригуючого державного впливу з урахуванням різноманітних чинників, які породжують або сприяють розвитку диференціації доходів населення.

Література

1. Ордин О. Неравенство и экономический рост / О. Ордин. — Институт финансовых исследований, 12.14.2001 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.finansy.ru
2. Курбанов К. Диференціація розподілу доходів як фактор впливу на економічний розвиток країни / К. Курбанов, О. Пушкар // Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. — 2011. — № 1(4). — С. 211-217.
3. Gary Fields. Distribution and Development: A New Look at the Developing World. Cambridge, Russell Sage Foundation and MIT Press, January 2001.
4. Економіка України: шоківі впливи та шлях до стабільного розвитку / [О. Г. Білоцерківець, Т. В. Бурлай, Н. Ю. Гончар та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук І. В. Крючкової; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозів. — К., 2010. — 480 с.
5. Кризис и инвестиции в здоровье / Т. В. Чубарова. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://institutiones.com/general/1817-krizis-i-investicii-v-zdorove.html>
6. World Bank, 2006. Managing Risk and Vulnerability in Cambodia : An Assessment and Strategy for Social Protection // — World Bank WP 97/96. — June 1997. — Р. 6.
7. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз (колективна монографія) / за ред. Е. М. Лібанової. — К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. — 328 с.
8. Офіційний web-сайт Держкомстату України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
9. Luca R. A model of an Optimum Currency Area // International Monetary Fund, Washington. — IMF Working Paper 97/76. — June 1997. — Р. 5.
10. Бюджетний моніторинг. Аналіз виконання бюджету за січень-червень 2009 р. Інститут бюджету та соціально-економічних досліджень. — Контракт № 121-А-00-08-00708-00. — Жовтень 2009 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ibser.org.ua/intro.html>
11. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків (колективна науково-аналітична монографія) / за ред. Е. М. Лібанової. — К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. — 496 с.
12. Вплив торговельної політики на людський розвиток. Оцінка потреб України у галузі сприяння міжнародній торгівлі. — К. : ПРООН, 2011. — 132 с.

Надійшла до редколегії 13.02.2012 р.